

1934-cü ildən çıxır

ТҮРК ДҮНҲАСЫ

“Тәрчүман” (1883-1916) Исмајыл бə Гаспринскинин (1851-1914) нашірлиги ва редакцияси ил Крым җарымadasынын Бағчасара шаһаринда Россия империясынын 14 миллионлуқ мусулман əһалисиндэн өтрү турк-татар дилдеринде “Экинчи” (1875-1877), “Зија” (“Зијайи-Гафрасијә”, 1879-1884), “Кашкул” дан сонра (1883-1891) нәшр едилән сәјчә дөркөүн гөздир.

“Тәрчүман” XX әсрин соңу, XX әсрин əвəлиндə түрк дүнасынын јетирдиңи даһи шахсјетләрдин бири — Исмајыл бə Гаспринскинин өвəтиндэн 86 җа келди. Гарһимызга кəлгəн 2001-чи илди 20 мартинда бəјүк милəт тəдимини ангадан олжасынни 150 ылай тамам олур. Нəрһиман Нəрһиманов Исмајыл бə Гаспринскинин өвəтини қырајдырғызды.

Ачық сөз бə, 32-ші эринде Исмајыл бəјүк милəттин етдиңи тидимти һетү қим етмәјибүдү. Фəзлэт нə етмәк нə төвəр һəрэгет етмәк хи, Исмајыл бəјүк қим гəһрмәләр чоласын! Əблэтти, “тарбия” бəјүк хисина... Вəјдә бир тарбия вөрмәк үчүн чот јоллар вөрбүр. Фəзлэт нə бир будада ки јол вөрмәк естәрдиңи. Əвəлсизки јо Исмајыл бəјүк милəт етдиңи тидимти муқамла суратды, ачық лисин лəл јазыб иштир етмәк. Иккинчиси, Бағчасарада Исмајыл бəјүн-ғабричин үстиди милəт бир даи өзгә едиб, о даида бə сөзлери јазма: “Милəт сениң қим гəһрмәни ундарса, кəндө һəјəттини пүч етмәјә чалышар”.

Фалајин чаргы тəрсинə дөвəрт етди. Исмајыл бəјүн тєрпизин бəјүк етдиңи. Бəјүк јазычы, нашір, муһаррир өз педəгог һəзгемдә кəнчкит китəпләр јаздыла, ола јуртунда һеткəлгəн јојдуду, аксинə, адынын үстүңи “пантуркист”, “панисламист”, “бурусја милəтчилиши” қим чиркин јардылар һəк олурду. Сүрəsi мустəзиллиши, милли дирчəлиши, јəддиңи тлэзгəн гəси јолунда бəтвө бир әмјүр сəрф етдиңи милəттин чиркə-

м-дир дөвəр силиңи дақил олан, бир милəт тивсиди сардар дөфтарнасында М.Ф.Ахундовла чирин-чиринə мүтөрчм ишлəјин Мустафа ага ва Крымни асы вәсилдәр гəһрләрдин олан Фатма Султан ханымн əзиндә днјага кəч ачышды. Дөрə јашинда М.Толстоун иштир етдиңи ва һаг-Һагнда һөжəрлөр јаздыңи Севастопол муһариби башланарқан əлиси ила бирликдә Гушкнин вәсф етдиңи Бағчасара шаһарин көмүшдү. Илк тарбияси һəлимə адыл бир кəндө гəһрмәнин, ишти-

р е’ан олунду. Əдибин мәнсуб олдузу тал репрессияга мəрјуз гəлмәк, өвтени Крымдан Əзбəkистан депортация етди. Бағчасарадағы өмт, мəтбəси өз гəбири дақылды, јадшар олан бүтүр нишанналары мəвə етди. Бир сөзгә, сөөет һакимјетини иллэринде Исмајыл бə Гаспринскинин шәрғиби адыни талла ундурмаг үчүн арбьшыл сөјләр кострилди. Фəзлэт тарыз јаратылашы ишмьыл шахсјетлэри чирши етдиңи дэлəтсиз-ликкə бəтрши билмәди. Шаһ дөмшүкчү, “чот днја гəһрмәк тазэдди олан олду”. О јенидн тал јаздышына гəһрмәди, сөјдн-Чундан Татарыстана, Газадан Истанбула гəһр кенч эрдиди јашајын түрк-мусулманлар јенидн онуң шымьыл ибэ-јаары сиз гиданламаз имхан талдылар. Бу күч муһаррирлары мизмизгə дэблэстримзин өдсизнə, Н.Нəрһиманов дедүңи қим.

Исмајыл бəјүн тидимти бəрэдә китəпчалар јазма, татпар-лэрини эббэлаштырмәк өзшисчү дүчүр. Чирки “сениң јолунда бүтүр өмрүң сəрф едиб, сениң һүзүңуң муһабиз едиб, адыр нəрфисиндә сениң ницат јолунда дө өмт едн шəхс” (Н.Нəрһиманов) ангаз болу — сүңи шəхсидə эсб олунуңи һүзүрларынн јенидн затпарыласыңи иштир. Н.Нəрһиманов дөмшүкчү, “Бисмиллə, итəһан мөрдəни ачыдыр”.

Бу шымьылдө профессор Хəрүддүн Илмьəмови Исмајыл бəјү Гаспринскини вə Азəрбəkим дөдбижаты” әсэриндн бир пар-тəр етмәккə кенч олук қуласыңи дүшүнни бəјүк милəт тəдимини фаајилјетинə дө дэби ирсини талб едирки.

тар гөвмүңи хидмөт көстөрмәк мөг-саридə јардылаңи дөвəрт етдиңи органныңын өм шешүр, өн шөһ-рəтлисн өз узынмүрүс олмуш-дур. Әсрин əвəлиндə Чəлим Мөм-мөдгүлэздзин Тифлисдə нəшр етдиңи сатирик-умористик “Мола Нəсəрəддин” журналда истисн едил-мөк шөртилу Россия империясынын ислам ет-тигады, түрк сојуз вөтэндешлери арасинда “Тәрчүман” гəһр кениш мијгасда јөнлэн, күтүлөи шөксидə охуан, шуғрларға гүвəтлн т’с сүк вөстəрən өз өн нəһəт, заманыңа чарк тəрəфиңи нисбəтэн чоклу охуң өз адуңчн топлајан иккинчн бир дөври мөт-буат органы тасаввур кəтирмәк чəтиндир. Нə Мəһмөдгəддә Шаһтəхтиньин “Шөргн-Рус” (Тифлис), нə Əли бəјү һүсєнзəдзин “Һəјəт” вə “Фүғуз” (Бəкн), нə Əһмəd бəјү Ағəвəйн “Иршад” вə “Төрəг-и” си (Бəкн), нə Сəдн Бəјүзтөвүн “Һур” (Петербург), нə Əбдүрəшад Ибраһимовун “Уфəтн” (Петербург), нə Фəтєһ Керимини “Вахтн” (Оренбург), нə Јусиф Акчурə оғлуңун “Гəзən муһаб” (Газаң), нə Рəзə Фəхрəдиновун “Шурасн” орижинал вə əлмəт-дур кəрфијəтлөрүнə бəлмəјар, “Тәрчүман”ын бəјүк етдиңи уң шөһрəт зирвəсини јүксəлэ бил-диңи.

Өтөн әсрин сонунда бир ил үч әй һачи Сəид əфəнди Исчəлдин “Зија” (“Зијайи-Гафрасијә”), сөккис ил Чəзалан Усызəддин “Кашкул” гəзети илэ бəрəбэр фаајилјет көстəрди. “Тәрчүман” XX әсрин бəјүк сəдичи оларғи јалны ишкүзар əлэглөрдэн, тəңгид вə тегдирдэн, бир-биринин сийəsi, идеология вə əдоби мөвгегинə мислəт вə мəңди муһабисəт-дөвди бикм мубариз етдиңи. Бу, һəр шөһ-дөк əвəл, сугаб мəфсүр вə дүшүнчə зəмининдə јеранн муғллим-шакирд, бəјүк-кичик муһабисəт-лөрүнə сөкјирдиңи.

“Тәрчүман” нəшрə башлангəндə Исмајыл бəјү Гаспринскини стүки ил јашу јеничнə тамам олмуш-ду. О, кəнчлик чəғыны бəш чəтдирб, арғы өмүрүн камиллик вə мүдриклик мөрһəлиснə дақил олмушду. Јақын јашын нисбəтэн əзлығина бəхмə-лэрдəр, нөчө дөвлөрдə, о, чот өлөкөр кəмшиди вə чот шөһрəт коркышды. Мүһарир Крымн Ачықкəј јалынсидə Гағзə чəнинини Воронцовсун мөрпə-мөти сəјисидə Одессадə хусуси тəһсил алыб

“ТƏРЧУМАН”ДА АЗƏРБАЈАН ƏДƏБИЈАТЫ

даи тəһсилни Исмајыл адыл бир мүддирисиндə алынды. Бағчасара, Ағмосчн вə Парис шөһрлэриндə мүлкү, Воронеж вə Москва шөһрлэриндə һəрби мөктəбдə охумуш. Рус ордунсидə зəбит, Османлы дөвлəт идрəрлөриндə мө’мүр олмғ үчүн чот сөј) кəстериши вə бəјүк зəһмəтлөр кəчмиди. Лəкин бир сəйбə бəлбəрдэн дөлəји арзулары һəјəт кəчмөди.

Бирок јашлариндə бир нөчə ил Бағчасараын Зəңбирди мəдрəссиндə вə Јалтанн Дөрөкəј мəктəбиндə рус дили муғллими олмушду, сонра Пəр-сидə бəјүк рус јазычысы И.С.Туркенивин шəксн кəтиб вə Бағчасарај шөһр бəјүлдиди идрəсиндə рус ишлэмиди. Мүтəрғи бəхшлэринə кəр-лэрини нөвбəд бунчылə бағны иди. Аврөл вə Асия халгларынын һəјəти үзэриндə апардығы муш-һидəлөр вə бүтүн булардан һасил олан чəрчубə вə гəһрлөрдə Исмајыл бəјү Гаспринскинин Русийдə өз онун јакын хəрчидиңи гəздəндыр бəјүк шөһрəт би-лэрини нөвбəд бунчылə бағны иди. Аврөл вə Асия халгларынын һəјəти үзэриндə апардығы муш-һидəлөр вə бүтүн булардан һасил олан чəрчубə вə гəһрлөрдə Исмајыл бəјү Гаспринскиј бəјүк идрə-лэри јашмағн вə онлар јүксəк тəктикми устəлығ һəјəт кəчирмәк сəриғтиснə вөрмиди.

О, Истанбулда јашарқан Петербург вə Москва гəзетлэрини хөбөрлөр кəндөбид бəрэдə етдирилмөк ил журналистик муғлири кечирмш вə кəлөкч-дө публицистик əсэрлөр јазма үчүн тєһзүвə топла-мышды. Кечн әсрин 80-чи иллэринин башлангы-

сусдə елнини вə мө’рифəтини артырмаға гəрр вє-риб милəттин арасына атылды. Көј дүйнүрлөрдə, дэрлешилə улөм кəчислэриндэ бəјүр вə ағлар зирəфəтлэриндə, мəдрəсə һүрлэриндə вə сир һəр түрлү ичтимиздə бунлүб, əз сөйлəби, чот дн-лэјиб бир гəч сən əмели дəрслэр ады. һəр зүм-кəрб өрəнини кəндө затан нəдэн ибарəт вə милəттин нəјə мəтəб олдуғуну əнлэмшди... Нə ишлэмели, иш нєрəдэн тутмлы, сөнмш гəлпəри нə илə јандырмалы, бəсирəт өртүмч пəрдəлə-ри нə илə гəлдирмэли, бəсирəт сөһрəсиндə сəриб-лик гəлдирмэли) киим суларлға хєли заман уграшымшды”. Бүтүн булар шу јашларынн јад еллəрдə кəзиб дөлəшин. Москвада һөрб мөктəб-дə милли һиссир тəһрир олунан Исмајыл бəјүк шөһр вөр иштир. Башлық олун мөктəб-дə бəјүк шөһр вөр иштир. Əдиб вəтэн гəрдəшларынн арзулары вə етичлэрини өлнə таныш олун, истеклэрини өрөмн. Мүбэрзэзэ нəдэн бəшлэмə һагтында гəнəзəт һасил едди. И.Гаспрински баша дүңдүр келди. “Түрк јорду-уларифирд”. “Түрк јордуңн кəлэҗи мəктəб вə маориф бəлгилдир. һəким бир милəттин мəңдүм дүшисми, һəким бир милəттин јук олмасы мəктəбсизликдэн ирели өлди”.

О бөлө һəсəб едирди ки, заманə дəјишмилн, ортə əсрлөрдə дөлəт олан истилар вə фəтләр дөвүр арты архадə гəблэмшди. Муһсир шəриғдэ халгын вəхтилə нəил олдуғу мөтшөрн сүбхəти иди. Исмајыл бəјү јаздыр: “Түрк јорду урдуна јүкс-сөк сəбəблэрм. Истанбул дəрүлмүлөминин мүдирл Сəлєб бəјү өфəндинин јурдə кəстəрдиз-усули-сөвтијийа гүлг вөр”. Кəз сəлн, “Атларым-ың илэ пуғлары ачылдығы киим, усули-сөвтијə сəјə-синдə... илор əј чəриблик сүлүм вə фүнун гəһр-лэри јурд əллийи ачылаңгəрди. Əски түрклөр вəтəни днл гəһрлэрдн. Шимди јурдулар Сəлє бəјүн (Истанбул дəрүлүнүн мүдирн — Х.М.) “Чалыш” нидиси илэ гəршылэмшдыр”.

Исмајыл бəјү түрк ордусунн нөфəрлөр вə гəз-лэринин јериндə муһсир сəрвəрлөд мүғллимлөр ордусу јетрмәк зəрурəтин ирели сүрөкз јазыр-дур.

“Тәрчүман” XIX әсрин соңу, XX әсрин əвəлиндə түрк-татар гөвмүңнə тидимт көстəрмәк мөгсəдигə јар-аң етмәккə кенч олук қуласыңи дүшүнни бəјүк милəт тəдимини фаајилјетинə дө дэби ирсини талб едирки.

ды: "Өскү түрлөр ган ичишиб гардаш опуларларды. Асияда ата миниб Европада енирлорды. Бу күн жүрдүчүлөр сөз веришиб, гардаш олуб окумаг, окумаг жолуна бел багсалсар, бөүк аталарымызын чапун ва ахын ордусундан дага фаддалы, дага шөрофли бир "маариф ордусуну" жапа билрилэр. Бу ордунун нафөрлөрү ва газилери "милли муллимлор", башбуалары да окутмагы, өрөтмөйи голладалаюн үсули-тодрис мухтаксисилери олачагыдыр". Она көрдө да Исмайыл бөй Гаспрински мөшүр журналист С.Е.Ибраһимовун деиди кими, "миллатни төрогосини аеролан жапмагдан деил, алифба дүзөлтмөгөндө башламышдыр". Исмайыл бөй арзу ва магсодини һајата кечирмек үчүн фаалијатага гөзөт нөшр өтмөкдөн башламагы гөрара алды. О бу магсатла 1879-чу илде росми сурөтдө һөкумат даираларына мүраччи өтди. Багчасарај шөһр иадаросинин раисин ишларын ма'мурун арзисиз рөдд едилди. Лакин о, гөзөт нөшр өтмөк нијәтиндөн әл чөкмөди. "Гөзөтәтә мусаидә алмаг иши илә уграшаркөн" Крымда чыхан "Таврида" гөзөтиндә һисса-һисса "Русия мусолманлыгы" әсэрини дәрч өтдириди.

Исмайыл бөй фаалијәтинин прогамы кими мејдана чыхан бу әсөрдө ирәли сүрулаң төзисләр сонралар отуз бир ил мүддатиндә инкишаф өтдириди. О, фикрларинин мијгәсыны кенишләндирмөк магсөдидә Тифлисдә "Зијәји-Гафгәсијә" редаксисиясы илә әләгә жардырды. "Зијә" мөтбәәсиндә "Турғунч", "Шәфәғ", "Гә-мәр" вә с. адлар алтында жүсүси мәчмүәләр нөшр өтдирид.

Бүтүн бунлар зијәли аристократ әилдә бөјүмүш бир шәхсин көңкөлик маңчалары дејилди. Әксинә, Москвада һәрби мөкәтәдә охујаркан аддым-башы милли һиссләри таһгир олунмуш ва бөүк милләтчилик идејаларынын зәһәри тәзгигинә ма'руз галмыш әкәли бир кәңкин сојдашларынны сијәси мүстағиллијини, милли дирчалышини тә'мин өтмәк үчүн нараһат ахта-рышлары иди.

Исмайыл бөй кениш билик ва зәнкин һајат тәчрүбәси топламыш мүдрик бир милләт хәдими иди. Биринчи рус ингилабы күнләриндә Русия мусолманларынны мәтбуәтә чөшгүн инкишаф јолуна дүшүндә артыг Исмайыл бөјүн чөһнәлери үзәриндә ијирми беш иллик муһәррирлик, јазычылыг вә милләт хәдимији тәчрүбәси варды. Мөтбуәт дүнясына јени көләнләрин бөүк әксәријәтинин баш сәндьырбә өјрәнмәк истәдијини Исмайыл ирзәә чөхдән тәчрүбәдән кечирмишди. О, билик вә тәчрүбәсини муәсирлери илә бөлү, онларла фикир мүбадиләси едир вә фаалијәтләрини фәдәли вә мәһсулдар өтмәјә чалышырды. Бир гәјдә оларәг Исмайыл бөјүн төвәсијәләр јазын, реал вә һајәти олурду. Она көрдө да Исмайыл бөји һәмә сеvir вә она е'тимад вә е'тибар бәсләјирди.

XIX әсрин сону, XX әсрин әвәлләриндә Исмайыл бөј Гаспринскинин Русияда вә онун јахын вә узаг харичиндә газандыгы бөүк шөһрәт биринчи нөвбәдә бунула бағлы иди.

"Төрчүман"ын нәшри сијәси вә иғтисәди ислаһатларын кенишләндирди, бунун нәтичәсиндә әслрәрдән бәри Русия мусолманларынны һөјәтына чөкмүш чөһәләт вә надәллыг дүмәнанын дағдылыб сөјрәлдији, мүәсир тили маариф вә әдәби һәрәкәтә дирчәлтмәк үчүн тәшәббүсләрин кенишләндији сон дәрәчә мүрәккәб вә чәтин бир дөврә тәсадуф едир.

Исмайыл бөј Гаспринскинин лајна әсрин мүғүм әли-техники кашфлары һағгында әди тәсәввүр олмајән вә сивилизәсијәли дүняјын инкишаф аһәнигдән кәнарда галан Русияјын мусолман әһәлисинә идеолоји рәһбәрлик өтмәк кими шөрәfli бир иш дүшүдү. "Төрчүман"ын бөүк нуфуз вә кениш шөһрәт газанмасынын әсәс сәбәби да бунула бағлы иди. "Төрчүман"ын нәшери вә редактору бәјәнәтларынны бирикдә әсрин габагчыл фикрларини табгыл өтмәк јолу илә Русияда мусолман интибаһына хидмәт көстәрдијиндән сөһбәт ачагар дејирди: "Мәсләкәксимиз бөјүкдүр. Лакин үч кәлмә илә мө'лум едилди. Русия мусолманларынны бөјиндә интишары-маариф, касбарлыгдә рәвәч вә бөүк рус милләти илә мүәмиладә бирилгәрдә.

"Төрчүман"ын сағлам мәсләки, ағыллы вә әјдын прогамы јеничә инкишаф башлајән вә илк горхаг әддымларынн атан мусолман-түрк тичәрәт буржуазиясынын мәзәчәна үгүн кәлди. Онлар Исмайыл бөј Гаспринскинин ислаһатларындан ишларини мәдәрләндирмәк вәсәтисә кими истифаде өтмәјә вә бу јолла капиталисти әләғәлери әләминә даһил олмага башладылар. Она көрдә да Крымдан Кашгара, Ағ дәнәзи сәһилләриндән Чин һүдудларына гәдәр бөүк бир әразидә Исмайыл ирзәнин сәсиנә сәс вәрәнләр табылды. Әсрин һүшәр әдамлари, С.М.Гәһизәдәнин дили илә десәк, "онун мүридини" чөврәлдиләр. Онлар редаксия илә сых әләгә сахлајыр, она мадди вә ма'нәви

јәрдем көстәрмәк, түрк-мусолман вәтөндаларынны һөјәтиндә баш вәрән һадисәләрини мүхтәлиф чөһәтләри һағгында вахташыры информәсија кәндирдириләр. Беләликлә, онлар "Төрчүман"ын мүхтәлиф һајат мәсәләләрини әһәтә өтмәсиנә вә Русия мусолманларынны мүшторәк органына чөврилмәси ишинә јәрдем көстәрдириләр.

Бунула да онлар тарихин мүјәян дөнүмүндә сијәси һадисәләрин чәрәјәннән дөләји парчаланыб Асија вә Европа гитәләриндә мәскүнлашан вә бунә көрә дө дилориндә аңлашылмазлыг, фикрләриндә вә ишлариндә әрйылыг јаранан түрк-татар гөвмүнү маарифләндирмәк јолу илә милли һиссләрини ојадыб вәһид сијәси мағсәд өтрафында бирлөшдирмәк истәјән нәширә көмәк едирдиләр.

Исмайыл бөј Гаспрински ичтимаји фаалијәт мејданына түрк идејәсынн бәрәғә алтында көлмишди. О, 1881-чи илдә "Турғунч" ады алтында нөшр өтдиридији мәчмүәдә мораманы е'лан едәрәк јазырды: "Улу вәтөннимиз дөвләти-Русия ики парчадыр. Бирәи Русияји-Авропа, дикәри Русияји-Асија. Русияји-Авропада Гағрз вә Дағьстан илә бәрәбәр он беш вилајәтдә (губернијада) беш миллина гәдәр мусолман вардыр. Бунларын әксәри түрк-татар габиләсиндән олуб, лисанлары дахи јек лисандыр. Белә ки, тәкәулүмдә аңлаш билирләр. Вә чүмләси үчүн бир лисани-әдәби голланмасы күч дејилдир. Газада јазылан бир кағыз Оренбургда, Шәкидә, Бағчасарајда охунуб аңлашылдыгы кими, Бағчасарајын голәм ибарәси дахи ол төрәфләрдә лазымынчә кечә билир. Лакин нә јазы биле-риз вә нә окумаг истәриз.

Тәһсилдә көзәркән нечә вилајәтләри долашдыг. Вә Русия мусолманларынны сурәти-јаша-ышларынны

"ТӨРЧУМАН"ДА АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈАТЫ

көрдүк. Вәзирәси чөх төәссүф олунур вә јазыглыгдыр ки, беш-он үләмадан вә беш-он мактәби-чәдидә көрмүш зәбитәндән мадәси дүняјадан бихәбәр олуб пәршән һалдадылар. Вә үч-дөрд јүз сәнәдән бәри сәнәтчә, тичәрәтчә фүғун вә тәдрис вә үсули кечмишчә һеч бир түрлу ислаһатлары вә төрәғиләри көрүнмәјир. һәр кәс милләти өчнәби билиб, вәтәни карвансаря көрүб богазы вә нәфәси үчүн билдијинә көрә чалышыр, дартыныр, дурур. Вәтән вә милләт нәдир? Мәдәнијәт вә инсансијәт нәдир? һеч хәбәрләри јох кимидир. Вар исә бу хәсијәтләрин һәсиләтын көрәрдик. Үстү өртүк сојла-мәјәси биз билмәриз. Шөјлә ки, бизчә, индики үсули-јашамамыз үч һәрәкәтдән ибарәт кимидир: чолпа-чолпа чалышмаг, әбул-габул јашамаг, вәгт-бивәгт јүхлә-маг. Вә әһәсила: јашамамыз инсансијәт шәһәнчә дејилдир..."("Зијәји-Гафгәсијә" гәзәти, 1881, 4 ијун, N 17). Бу вәзирәти ислаһ едик әрадан гәдәлдырмаг, түрк-татар халғларынын дилиндә, фикриндә, ишиндә бирлик јаратмаг үчүн Исмайыл бөј Гаспрински биринчи нөвбәдә вәһид әдәби дил јаратмаг идејәсынн ирәли сүрүрдү. О, 1906-чы илдә Әли бөј һүсәјнзадејә кәндәрджи "Ачыг мәктуба"да јазырды: "һүсүн-зәнн илә бу балталама габа гәләмимизи јол вә чар ачмада мағсүс өтдим. Ијирми беш сәнәдән бәри дејидим, јаздығым, чалышдығым будур. Чар ачмаг, јол ачмаг! Башга бир шөј дејилдир. Чүнкн гәви, нәчиб, өмүрлү, чөддәмлы вә чәсарәтли олан түрк милләтинин пәрәкәнда дүшүб... галдыгы лисансызлығын-дан, ја'ни "лисани-уму-мија" малик олмәды-

О белә һесаб едирдә ки, заманә дә-јишмишчә, орта әслрәрдә дөбдә олаң-истиләлар вә фәтһләр дөврч артыг архада галмышдыр. Мүәсир шәраит-дә хаагын вәтәнәз наһә оладуғу мөһ-тәшәм шөһрәти инди маарифләнмәк јолу илә керәҗә гәјтәрмәк олар.

ғьдан ирәли көлмишдир. Бу е'ти-гад илә өмүр өтдим, бу е'тигад илә мәзәрә ки-рәчөјәм". Исмайыл бөј Гаспринскинин фикрләри хәјли мүәсир вә ақтуал иди. О, капиталисти инкишафынын бурлуғанына дүшән сијәси вә иғтисәди кирдәблардан гүртүлуш үчүн јоллар вә вәсәтләр ахтаран кениш күтләнин мәзәчәна үдү. Она көрдә да Русия империјәси-нын һәр тәрәфиндән өкс-сада доғурду.

Мубәлиғә вә милли логвалыг һиссләрини бир јана гојуб гәјд өтмәк лазымдыр ки, Русия мусолманларынны јашадығлары бүтүн реҗионлардан Фәргли оларәг "Төрчүман" редаксиясынын Азәрбајчанла әләғәлери даһә сых олмушдур.

"Төрчүман"ын нәшр олундуғу вахт кәсијиндә онун сәһифәләриндә Азәрбајчан гәдәр тез-тез иккер олунан икинчи бир мәнтағә јохдур. Онун Бахыдан, Шәкидән, Шамахыдан, Шушадан, Ирәвәндән, Горидән, Тифлисдән, Кәнчәдән, Ордубад вә Нахчывандан даими мүх-бирләри варды.

һ.Зәррәдәби, Ә.Топчубашов, С.Вөлибағов, Ф.Көчәр-ли, Н.Һәрриманов, С.М.Гәһизәдә, М.Т.Сидиг вә б. редаксия илә әләгә сахлајыр, баш редакторла мүхтәлиф мәсәләләрә даир фикр мүбадиләси едирдиләр.

XIX әсрин сону, XX әсрин әвәлинин әһәтә едән отуз иллик бир мәрһәләдә Гағрз мусолманларынны һајә-тыннда баш вәрән мүғүм һадисәләр "Төрчүман"ын сәһифәләриндә өкс олунду. Гәзәт Азәрбајчан мүһитинин салнамәси олды.